

Sveriges första svenska kyrkohandbok.

Ett 400-årsminne.

I.

BYGGA UPP, ej riva neder / är en kristens plikt och heder.» Dessa rader av Wallin torde vara det bästa tänkbara motto över Olavus Petris reformatoriska gärning, sådan han själv såg den. Det är, som om man i dem hörde en återklang av reformatorns egna ord: »Det är ej stor konst att straffa och nederbryta, ty det kan ock en turk eller hedning göra; men det är konst att slå ned det, som orätt är, och med skäl och förstånd upprätta det igen, som rätt och sant är» (cit. efter Berggren, Ol. Petris reform. grundtankar, s. 76). Att han själv kände som sin förnämsta uppgift att bygga upp det svenska kyrkolivet på Guds Ords fasta grund, därom torde icke kunna vara något tvivel. Att han först måste riva ned mycket av det gamla kyrkoskicket, är lika obestriddigt. Men han rev aldrig ned för nöjet att skövla. Endast vad han fann nödvändigt måste bort, för att det nya skulle kunna resa sig, ville han undanskaffa. Även i sina negationer drevs han av ett positivt intresse. Hans lust var att bygga upp. Det är hans storhet.

Ingen borde vilja förneka det redliga uppsåt och det samvetsgranna, jag skulle vilja säga samvetsbundna nit, med vilket han gick till sitt tvungna nedrivnings- och sitt villiga uppbyggningsarbete. Däremot kunna självfallet högst olika meningar råda om, huruvida han verkligen lyckades finna den rätta medelvägen, när det gällde att ersätta gammalt med nytt. Detta torde gälla allra mest om den kanske ömtåligaste och svåraste uppgiften, som förelåg honom vid hans reformatoriska verksamhet, det liturgiska nydanandet. Redan de bästa strävandena inom hans egen samtid — representerade av t. ex. hans egen broder, Sveriges förste evangeliske ärkebiskop, Laurentius Petri — ställde sig ganska kritiska mot åtskilligt i hans liturgiska författarskap. Därom vittna tydligt de många medgivandena åt en äldre praxis, som givas i 1571 års kyrkoordning. Att dennas författare — den åldrige ärkebiskopen — icke gjorde dessa medgivanden nödd och tvungen, torde man lätt kunna övertyga sig om genom hans nyligen återfunna och utgivna skrift »De officiis»¹, som förvisso kan anses som det mognaste alster på det liturgiska området, som det svenska reformationsårhundradet frambringt. Denna skrift — författad som den är av den man, som under den Svenska Kyrkans bekymmersammaste halvsekel stått som hennes andliga överhuvud och ledare — borde vara ett ytterst

¹ Sveriges första evangeliska gudstjänstordning, utgiven av Nat. Fransén, Stockholm 1927.

välgörande studium för envar, som anser varje avvikelse åt höger från den uppfattning i liturgiska ting, som representeras av Olavus Petri, som ett avsteg från den rena evangeliska läran.

Man må emellertid bedöma Olavus Petris reformatoriska arbete huru som helst, faktum kvarstår, att Olavus Petri under alla förhållanden måste betraktas som det svenska gudstjänstskicket nydanare. Den som vill göra rättvisa åt honom i detta stycke, måste komma ihåg de stora svårigheter, han hade att övervinna, samt att det alltid är lättare att efteråt kritisera än själv göra något bättre. När i det följande en del av Olavus Petris liturgiska reformverksamhet skall upptagas till skärskådande, är det därför icke för att påpeka fel och brister i hans arbete, ehuru detta naturligtvis icke kan undvikas. Men det är ej heller för att över Olavus Petri såsom liturgisk reformator skriva ett äreminne av den okritiska typ, som ej är så sällsynt, då det gäller att framhålla reformationens välsignelser. Avsikten med dessa rader är fastmera blott att söka klargöra de ledande grundsatser, efter vilka Olavus Petri verkställt sin bearbetning och försvenskning av den medeltida gudstjänstbok, som plägar gå under namnet »manuale» eller »rituale».

Det medeltida manualet motsvarade icke vår nuvarande kyrkohandbok utan endast ungefär en tredjedel därav. Kyrkohandbokens båda första kapitel — om den allmänna gudstjänsten och kyrkobönerna — återfinnas under medeltiden i missalet och breviariet. Kapitlet om konfirmationen samt de sista kapitlen (om kyrko-, biskops- och prästvigning) motsvarades under medeltiden av en särskild liturgisk bok — pontificalet — som innehöll ritualen för de för biskopen reserverade handlingarna. Det medeltida manualet innehöll sålunda endast formulären för vad vi nu bruka kalla de prästerliga förrättningarna ute i församlingen, såsom dop, vigsel, jordfästning m. m. Sveriges första svenska handbok följer på denna punkt den medeltida traditionen; först 1614 infogas mässan i handboken, och icke förrän 1811 införs ritualen för de biskopliga funktionerna. Det är sålunda endast Olavus Petris liturgiska nydaningsverk, i den mån det har avseende på de prästerliga förrättningarna, som i det följande kommer att beaktas.

Den *yttre* anledningen till utgivandet av trycket av Sveriges första svenska handbok¹ blev det i februari 1529 hållna kyrkomötet i Örebro. Om detta betydelsefulla koncilium skall här icke ordas, då en särskild artikel av annan författare ägnats däråt i detta tidskriftshäfte. Vi

¹ 1529 års Handbok är senast omtryckt i Olavus Petris Samlade skrifter, Upsala 1914 ff., del II. Tidigare har den (med historisk kommentar) utgivits av O. Quensel i hans Bidrag till svenska liturgiens historia I, Upsala 1890. Ett avtryck finnes även hos Troil, Skrifter och handlingar til uplysning i svenska kyrko- och reformationshistorien, del III, Upsala 1791.

nöja oss med att konstatera, att Olavus Petri själv i förordet till handboken som huvudorsaken till dess utgivande anger, »at j thet Concilio som nw j år stodd j Örebro wardt noghot handlat ther om at döpelsen wel motte skee på Swensko / och at noghon vnderuisning skulle vthgå för thet siuka folk skul som begiära theras redho til theras dödh / ath thet enfoldigha clerekrij motte haffua noghon rettilse huru the them som liggia på theras sottaseng lära skole / Aff thesse tw stycke som j Concilio forhandlat woro / haffuer iach taghit tilfelle och vthsat flere stycke». (Ol. Petri, Saml. Skrifter II: 315). Blott må härtill anmärkas, att i det den 7 februari dagtecknade mötesbeslutet intet finnes antecknat härom. Mötet har tydligen icke fäst någon större vikt vid dessa önskemål. Man torde sålunda kunna hålla för troligt, att det varit mera i förbigående, som ärendet vidrörts vid mötet. Icke osannolikt är väl, att det varit Olavus Petri, som själv fört saken på tal. Vare härmed huru som helst, för Olavus Petri blev den omständigheten, att mötet vidrört frågan, en kärkommen anledning — icke att utarbete en ny handbok på svenska — men att utge den handbok, som han tydligen redan hade färdig. På så sätt kunde hans rent privata företag få någon liten smula officiell karaktär. Att handboken verkligen redan före mötet måste ha varit åtminstone i huvudsak färdig, framgår av det faktum, att tryckningen är avslutad redan den 28 april samma år. Detta säger ock Olavus Petri själv i »beslwtningen», där det heter: »Och än thå wij her j Stocholm warde annerledhes berychtadhe / så må doch huar en förstondigh menniskia som thenna handbook läsandes eller hörendes warder förståå om wij j thenne saker som her föregiffuas handle Christeliga eller ey när wij sacrament och annor stycke driffue widh thet sett som her är vthsatt» (a. a. s. 367). Handboken (eller i varje fall delar därav) har alltså varit i bruk i Stockholm, redan innan den trycktes, att döma av orden i »beslutningen» till och med längre tid, eftersom ryktet därom tydligen hunnit sprida sig och väcka anstöt. Man förstår väl, om Olavus Petri var angelägen att få Örebromötets auktoritet bakom sitt försök.

Materialet för ett studium av den medeltida bakgrunden för Olavus Petris handboksarbete är jämförelsevis lättillgängligt, då samtliga till vår tid bevarade, tryckta medeltidsmanualer äro utgivna i nytryck. De äro till antalet tre, nämligen: 1) M. Upsalense, sannolikt tryckt i Stockholm omkring år 1487, utgivet av I. Collijn (Upsala 1918). 2) M. Aboense, tryckt 1522. 3) M. Lincopense, tryckt i Söderköping 1525. Dessa båda senare äro utgivna av tysken J. Freisen (Paderborn 1904). Freisen har till sin upplaga fogat ett nytryck även av Skarastiftets formulär för några av de viktigaste prästerliga förrättningarna, vilka för prästernas bekvämlighets skull intagits i Breviarium Scarense.

För ett mera ingående studium av den medeltida traditionen på denna punkt vore givetvis detta material synnerligen knapphändigt. Stora delar av den medeltida svenska kyrkan äro ju icke representerade. För vårt vidkommande åter vore ett enda medeltidsmanuale tillräckligt, ty ehuru det icke torde finnas tvenne medeltida manualen, som överensstämma med varandra i alla detaljer, så uppvisa dock de flesta beträffande huvudsakerna i regel någorlunda enhetlighet.

Innan vi gå vidare, måste vi kasta en blick på innehållet i våra medeltidsmanualen. De vanliga formulären voro följande:

1) Exorcismus salis et aque, för vigningen av det med salt blandade vigvattnet.

2) Benedictio ignis in sabbato sancto, för vigningen av den på påskaftonen nytända elden¹.

3) Benedictio fontis in vigilia pasce, för dopvattnets vigning omedelbart före mässan på påskaftonen.

4) Benedictio cibariorum, för vigning vid påsken av kött och annan under fastan förbjuden mat.

5) Ordo qualiter cathezisetur infantes, d. v. s. barndopsformuläret.

6) Ordo ad faciendum sponsalia, eller vigsselformuläret. Härtill sluter sig Benedictio thalami eller brudhusvälsignelsen.

7) Ordo ad visitandum infirmum, ordningen vid sjukbesök.

8) Unctio infirmorum, d. v. s. sista smörjelsen.

9) Commendatio anime, förböner för den döde, »cum egressa fuerit anima de corpore». Dessa böner torde närmast varit avsedda för sorgeshuset. (Manuale Lincopense har tvenne formulär för commendatio anime, av vilka det å sid. 125 (Freisens uppl.) trots överskriften torde vara att anse som »commendatio anime in articulo mortis» och sålunda avsedd att läsas under döds kampen, jämför Rituale Romanum, Tit. V, cap. 7).

¹ Det torde säkerligen vara denna ceremoni, som närmast avses i det av Rodhe, Svenskt gudstjänstliv, s. 436, anförda citatet ur 1571 års Kyrkoordning, när elden där nämnes. Rodhe låter hela stället syfta på kyrkoinvigningen. Sannolikare är väl, att stället, trots den plats det kommit att intaga, har en mera allmän syftning och tar hänsyn till benedictionerna i allmänhet. Vattnet torde sålunda avse vigvattnet i allmänhet, oljan den hel. smörjelsen, som användes t. ex. vid dop och sista smörjelsen lika väl som vid kyrkoinvigning; vigt salt kom ju till användning vid en mängd tillfällen, t. ex. till blandning med vigvattnet, vid dopet, som medel mot ögonsjukdomar; askan åsyftar väl den askonsdag vigda askan, kvistarna de på palmsöndagen vigda palmkvistarna. Det är väl troligare, att Laur. Petri här polemiserar mot missbruk, som praktiskt taget alla årligen fingo vara med om, än att han skulle med den åsyftade uppräknigen blott avse att lämna en förteckning över de vid kyrkoinvigningen förekommande ceremonierna, som dock de flesta väl aldrig någonsin fingo se. Genom denna allmännare tolkning av Kyrkoordningens text får också »elden», som Rodhe icke kan tyda, sin fullt naturliga förklaring.

10) Vigilie mortuorum, dödsofficiet, vartill dödsmissan anslöt sig.

11) Ordo sepulture, begravningsritualet.

Ur detta material var det sålunda, som en svensk evangelisk handbok skulle danas. Man behöver icke mycket studera de medeltida formulären för att förstå uppgiftens vansklighet.

Fyra grundsatser kunna tydligt skönjas — och angivas för övrigt mer eller mindre tydligt i förordet — vid detta första försök att förvandla det medeltida manualen till en evangelisk handbok.

1) I stället för latinet brukas överallt »thet tungomåål som oss allom förstondelighit är». Mot denna princip torde intet vara att invända. Däremot synes Olavus Petri onekligen komma in på ganska underliga och oevangeliska tankebanor, när han till försvar för sitt åtgörande i detta stycke antyder, att dopets verkan skulle vara mindre, om det för rättades på latin. Han säger nämligen härom följande ganska underliga ord, som man knappast väntat ur hans mun: »Epter man haffuer så oförnuffteligha farit her medh (d. v. s. brukat latin, som folket icke förstått, i stället för svenska) är nogh befruchtandes at gudh haffuer och lätet så fruchtene komma ther aff / Thet synes lititt påå barnet när thet vpuexer at thet haffuer fååt gudz nådh j dopet til at föra jtt gott leffuerne / ja såsom wij haffwe bidhit til / så haffuer och barnet fååt nådena til / som och synes wel på fruchtene» (O. P. II: 314). Att ett yttrande av Luther torde ha inspirerat Olavus Petri till dessa ord, förbättrar knappast saken.

2) De gamla handböckerna innehöllo många stycken, som voro »twerdt emoot gudz ordh / som huar och en forstondigh menschia wel merkia kan then them wel öffueruäggha wil epter scriffenne/». Allt sådant mot den evangeliska sanningen stridande har noga utrensats »på thet at här epter motte noghot redeligare tilgå än här til skeedt är». — Dessa äro de båda huvudprinciperna.

3) En stark förkortning av de ofta onekligen oskäligt uttänjda medeltida formulären har eftersträfvats. »Ey haffuer iagh heller satt så monga böner som then latiniska (handboken) jneholler / huilkit mich ey heller syntes skola göras behooff / För ty gudh seer icke epter mong ordh» (a. a. s. 315).

4) Hela handboken bär prägeln av — man är nästan frestad att säga vanställes av — Olavus Petris pedagogiska nit. Ideligen möter man hans långa, enformiga allokutioner, som visserligen vittna om stor välmening men om föga liturgisk smak. Det är icke bara de sjuka, han unnar »noghon vnderuisning». Han unnar fastmer ingen att vid något tillfälle, vilket det än vara må, undkomma den. För att »thet enfoldigha clerekrij» måtte vid all denna undervisning »haffua noghon rettilse», har handboken i betänklig grad fått karaktären av postilla.

Överallt där Olavus Petri funnit dessa principer tillåta det, har han förfarit relativt konservativt. Detta gäller i synnerhet beträffande en del ceremonier. Han säger själv härom: »Så haffwer iach och j thenne minne handboock lätit bestå j thet nesta Ceremonier eller brukningar som haffua her til warit holdna / the j sich sielfue icke haffua warit emoot gudz ordh / Doch nidherlagdt misbruket som j förberörda Concilio beleeffuat war / epter then läghligheet her är j landet / ther folkit ganska litit haffuer her til dagx hördt aff gudz ordh» (a. a. s. 316). Sin principiella ställning till ceremonierna anger han med dessa ord beträffande dopceremonierna: »Hwilke Ceremonier meera äre dopene til een prydnung än til nogher besynnerlig krafft / för ty dopet j sigh sielft är lika gott / än thå at sådana Ceremonier intit wore ther medh» (ibm.).

Att Olavus Petri själv dock funnit sin handbok nästan alltför konservativ i dessa stycken, ehuru han är fullt på det klara med att intet skriftvidrigt bibehållits, synes framgå av följande yttrande i slutet av företalet: »Och ther medh setter iach nw tesse Swenske handboock j hwar och eens Christen människies wilkor ath hon måå tagha här aff hwad henne tyckes / ingen nödhgar iach här til / Men thet törss iach wel seya ath thetta iach här föregiffuit haffuer skal better bliffua beståndandes medh scriffenne än then Latiniske handboock / än thå iach mong stycke haffuer her tillätit för theres skul som swage äre / them man elles wel motte haffua lätit bliffua til baka» (a. a. s. 317).

(Svårigheterna i den uppgift, som mötte Olavus Petri, ha redan blivit antydda. Här må blott ytterligare tilläggas, att han denna gång var tvungen att i sin reformatoriska verksamhet gå självständiga vägar. Annars var ju Olavus Petri, naturligt nog, van att se åt Tyskland. T. o. m. i handboksföretalet kunna en del paralleller från Luther påvisas. Men när det gällde bearbetningen av de särskilda ritualen, svek honom Tyskland. Blott för dopritualet fann han där hjälp i Luthers Taufbüchlein av år 1523. I övrigt måste han gå sin egen väg.

(Forts.)

Knut Peters.

Nya riktlinjer för arbetet inom Kyrkosångens Vänner.

VID CENTRALKOMMITTÉNS årssammanträde i Stockholm sistlidne januari månad var det *en* fråga, som mer än någon annan lade beslag på tiden och fångade intresset. Det var frågan om en föreslagen rekonstruktion av K.S.V:s arbetsuppgift och arbetsorganisation. Den livliga, instruktiva och uppslagsrika diskussionen i detta ärende gav nogsammt vid handen, att det förslag, som väckts, tillmöteskom vitt utbredda önsknigar. Man var tydligen på det klara med, att